

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛ. ОХРИДСКИ”
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЕТНОЛОГИЯ

ЖЕНАТА В БЪЛГАРСКОТО СЕМЕЙСТВО
(средата на 40-те - края на 80-те години на ХХ век)

АВТОРЕФЕРАТ

за присъждане на образователна и научна степен „доктор”

Научна специалност, шифър 05.03.14 Етнография
(Етнология на съвременността)

Докторант:
Ина Веселинова Пачаманова

Научен ръководител:
доц. д-р Красимир Стоилов

София, 2012 г.

Дисертационния труд е обсъден и насочен за защита от Катедра „Етнология” при Исторически факултет на СУ “Св. Климент Охридски”, на разширено заседание на проведено на 20.11.2012 г.

Дисертацията се състои от: увод, три глави и заключение в обем от 219 страници; приложения: 238 страници.

Защитата ще се състои на открито заседание, на 2013 г., от ч.

Материалите са на разположение в катедра Етнология, ИФ, СУ „Св. Кл. Охридски”.

1. Актуалност на темата

Както в научното пространство, така и в различни научно-популярни и периодични издания, все повече се говори и пише за променените функции на семейството (и намаляващата значимост на институцията му); за мъжете и жените; за мъжественото и женственото; за еманципация, феминизация, дискриминация; за правата на жените, за равноправие и равнопоставеност, за налагането на определени образи, роли, функции, за конструирането на половете, за интериоризирането на половете и т.н. Нужно ли е поредното изследване на подобна тема или то само ще повтори заключения, които са вече казвани, доказвани и написани многократно?

Изследването на жената, както и на семейството в България започва още в зората на етнографията като наука. И двете теми присъстват в трудовете на първите събирачи и изследвачи на българската народна култура, както и на първите професионални етнографи, които поставят основите на проучванията на българското традиционно общество и семейство, на тяхното регулиране, на нормите, които ги конструират и контролират. **В периода на социалистическото управление** в България и жената, и семейството, са обект на особено внимание от страна на държавата, което става причина и за тяхното усилено изследване. В този период се появяват сериозни научни разработки - както обобщаващи (като общите издания по Етнография и регионалните сборници за етнографско проучване на България), в които присъстват и текстове за жената и семейството, така и вече по-проблемно насочени към семейството - за рода и задругата (Р. Пешева, Т. Колева), за кръвно-родствената система (Ив. Георгиева, Д. Московска, Л. Радева), за обичайното право (М. Андреев, Ан. Примовски), за семейството в периода на османското владичество (М. Тодорова) и много други. Появяват се първите самостоятелни проучвания на съвременното (социалистическото) семейство и на жената в обществото (Ив. Георгиева и Д. Московска, Л. Макавеева, Р. Пешева, М. Василева, Н. Велчева).

След 1989 г. интересът към проблематиката на жената и семейството видимо нараства. Усъвършенства се методологията на проучване и навлизат нови методи, открояват се и нови ракурси към темата. Все повече се използват интердисциплинарни методики и различни типове анализ. В последните двадесетина години, по различни

аспекти от социалните и обществените позиции и роли на жената, и функции на семейството, както и по тематиката на пола въобще (т. нар. „gender” изследвания) работят много етнологисти (А. Касабова, А. Лулева, А. Кирилова, А. Милтенова, Г. Симеонова, Д. Василева, Е. Марушиакова, Ж. Пимпирева, Ж. Стаменова, Ив. Георгиева, И. Петрова, М. Беновска-Събкова, М. Галанова, М. Дечева, М. Карамихова, М. Кузманова, Н. Велчева, П. Банкова, Я. Ройдева), историци (В. Паскалева, Ж. Назърска, М. Тодорова, М. Чолакова, Св. Иванова, С. Георгиева, О. Тодорова), културолози (В. Еленкова, Д. Колева, Кр. Даскалова, Р. Гаврилова, Р. Рошкева), социолози (М. Драганова, М. Динкова, М. Николова, Р. Стоилова), демографи (Г. Михова, М. Сугарева, Р. Димова), психолози (Р. Модева), философи (Т. Коцева), икономисти (А. Кирова, К. Владимирова, К. Стоянова), специалисти по управление (М. Александрова, Т. Кметова) и други. С различни аспекти на темите за жената и семейството се занимават и голяма част от изследванията за държавния социализъм в България. Интересни са и проучванията включващи и проблематиката за жената и семейството от чуждестранни учени (като Кл. и Ю. Рот, Б. Рийвз-Елингтън, К. Казер, К. Тейлър, Дж. Крийд, Ъ. Сандерс, Р. Уитакър, У. Брунбауер). Важна роля в съвременните научни изследвания имат създадените в последните години неправителствени организации, от типа на Асоциация на университетските жени, Център за изследвания и политики за жените и други, които организират и намират начини за финансиране на поредица от проекти, включващи много аспекти на проучване, както и не по-маловажното публикуване на резултатите от тези изследвания. Такива са например сборниците „Майки и дъщери”, „Теория през границите. Въведение в изследването на пола”, „Техните собствени гласове. Интервюта по устна история”, „Род и ред в българската култура”, „Граници на гражданството”, „Женско движение и феминизми в България”, както и множество книги и статии.

Въпреки многопосочния научен интерес към проблематиката на жената в обществото и в семейството, към семейството само по себе си, както и към социалистическия тип социална структура и отношения, тематиката не е изчерпана. Напротив, всяко следващо изследване поставя нови и нови проблеми за бъдещо проучване, най-малкото, поради динамиката на съвременното общество и семейство. В този смисъл, **тематиката е неизчерпаемо поле за научни анализи и не губи актуалност.** Освен това, по-голямата част от изброените автори изследват отделни

аспекти от темата, докато по-цялостните проучвания, като тези на Л. Макавеева, на Ив. Георгиева и Д. Московска, на М. Тодорова, са единици.

Изследванията от последните двадесетина години пък, макар че се занимават с различни аспекти на политиките за обществото, семейството, равните възможности (не само на половете), най-често поставят в центъра на вниманието си процесите на прехода след 1989 г., отражението на социалните реалности от времето на социализма върху днешните процеси в семейството, а най-вече върху „джендър” позициите на жените и мъжете, върху социалното конструиране на пола (и ролята на семейната институция в него). Такива са интересите и на един от най-големите проекти за изследване на съвременното българско семейство - този на екип от ЕИМ-БАН, с ръководител А. Лулева („Отношения между половете в съвременното българско семейство в европейски контекст”). По-конкретно насочен към периода на социализма е проектът, ръководен от К. Казер, с участието на У. Брунбауер, А. Касабова и К. Тейлър („Семействата и жените в социалистическа България: Идеология и практика”). Друго изследване от последните години, е това на У. Брунбауер („Социалистическият начин на живот. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944–1989)”). То също не е концентрирано около семейството, а по-скоро изучава степента на проникване на идеологията и практиката на реалния социализъм в ежедневието (включително в семейството). Той по-скоро ползва анализа на семейството като „инструмент” при изследването на държавния социализъм.

За разлика от досегашните изследвания по проблематиката, **настоящата работа поставя в центъра на вниманието си** проучването на влиянието на предишния „преход” (този към социалистическото общество / семейство / човек) върху жената в българското семейство. Сред многото възможни ракурси към така определената тема, в настоящото изследване е избран подходът на структурен съпоставителен анализ по основни елементи, характеризиращи ролите и функциите на жената в обществото и семейството, в различните периоди от традиционното до социалистическото ѝ битие, за да се сравни и силата на влияние на различните фактори, които влияят върху промяната на съответните роли и функции. Важна в случая е най-вече рязката промяна в процеса на модернизация на обществото и изграждането на нов тип социална структура, налагане на нови обществени отношения и идеология, които трябва да изместят религията и

традицията като регулатори. В този процес жената играе ключова роля. От една страна, промяната на нейното положение в обществото и семейството е основен фактор за подмяна на традиционните отношения. От друга страна, жената е основен „носител” и „преносител” на традицията, и като такава е особено важно тя да бъде подменена в нейното съзнание. Това е и една от основните причини жената да е постоянен обект на държавната политика в периода на социализма в България – политика, съчетаваща протекция, еманципация и налагане на определени роли. Ако настоящата разработка се занимава със социалистическото управление, то е именно в сферата на държавната политика за жената и семейството, както и на партийната идеология за нови морални ценности, позиции и отношения. Държа да направя уточнението, че не си поставям за цел изучаването дори на този аспект в дълбочина, а само го разглеждам като фон и фактор на изследваните промени. Ролите и позициите на жената, отношенията, в които тя влиза с мъжа, децата, родителите като членове на едно семейство са основна характеристика на това семейство. То пък е централен обект при изследването на дадено общество. Положението на жената в обществото – образование, професионална реализация, граждански и политически права и активности, е на свой ред, основен показател за развитието и състоянието на самото общество. Така че, от една страна, жената е обект на социалното конструиране на пола (включително чрез институцията на семейството), а от друга страна, тя самата е активен участник и фактор в процесите на това конструиране.

2. Цел и задачи на работата

Съчетанието на сами по себе си неизчерпаеми обекти на изследване – жената, семейството, социалистическото общество и държавна политика, прави темата на настоящата работа широка и многоспектърна. Не е възможно всички аспекти на проблема да бъдат обхванати в една такава работа, затова, преди заявяването на целите и задачите, трябва да бъдат направени и някои **уточнения и ограничения** относно обхвата на настоящата разработка:

1. Работата не си поставя за задача изследването на социалистическото развитие и управление в България, нито пък на социалистическото общество, социални отношения, групи и позиции, на социалистическите морални ценности, идеология, и пропаганда. Дори не си поставя за цел изследването на социалистическото семейство

като социална структура или инструмент. То е елемент, но не и обект на изследването – такъв е жената в българското семейство.

2. Обект на изследване не са и традиционното семейство, общество, отношения и позиции на жената, нито пък започналите в тях промени и модернизация в периодите до 1944 г. Те са разгледани единствено като отправна точка и фактор за проследяване на последвалите промени.
3. В този смисъл, и традиционните, и социалистическите общество, семейство, ценности, регулаторите им, както и самото конструиране на половете и отношенията между тях са разглеждани в настоящата работа не като обекти на изследване, а като фактори, влияещи върху промяната на ролите и позициите на жената в българското семейство от втората половина на XX в. Тъй като процесът на влияние е двупосочен, на места има елементи на анализ и на изброените фактори, но той в никакъв случай няма амбиции за изчерпателност.
4. Настоящата работа не претендира и за общовалидност на изводите. Тя е изследване от типа „case study” и като такова има своите ограничения. За да има едно такова изследване мащабен характер, е необходимо да се направят поне няколко „case study” проучвания (в различни типове селища) и да бъдат сравнени техните резултати. Тогава биха могли да се потърсят общовалидни изводи.
5. Въпреки че „типичен” за социализма е моделът на новия град – пълен с мигриралите от селата нови работници (бивши селяни), настоящото изследване се съсредоточава в проучване на едно българско село на принципа „case study”, защото този подход дава възможност за по-дълбоко навлизане в характеристиките на процесите и анализ на промяната на микро ниво, поради по-плътното покриване на елементите на наблюдение. Освен това, за да бъде изследвана спецификата на градския модел, е важно да се познава тази на селския, тъй като голямата част от новите граждани, отивайки в града, „взимат със себе си” характеристиките и ценностите на селската среда, от която идват. В такъв смисъл смятам, че дори при изследването на социализма, е важно първо да се изследва промяната в селска среда, а след това в новата градска, която не един изследовател определя като силно рустифицирана, в резултат от мащабните в периода на социализма миграции. Затова тук се заемам с изследване на едно отделно българско село, а евентуално бъдещо продължение би могло да бъде съпоставително с градска среда.

При така поставените уточнения и ограничения, **основна цел** на настоящата работа е да проучи влиянието на социалистическата идеология и реализираната в България държавна политика, както и на постигнатата от тях социална промяна, върху позициите и ролите на жената в българското селско семейство от втората половина на ХХ в. За постигането на тази цел, **основната задача** е съпоставянето на последиците от влиянието на 1) разпадащата се традиционната култура (и нейните остатъчни елементи), 2) процесите на модернизация, започнали от Възраждането и 3) държавната идеология и политика от времето на социализма в България, с 4) реалните промени в отношенията и позициите на жената в семейството, за да се оцени ефективността на различните фактори и тяхната сила на влияние за промяната. Така поставената цел налага следните по-конкретни **задачи**:

1. Изясняване на характеристиките на традиционното българско общество и семейство и на ролите на жената в тях, като отправна точка за изследване на бъдещите промени.
2. Проследяване на първите стъпки на модернизация и еманципация в българското общество и семейство и началото на промените в позициите на жената в тях, с очертаване на процесите и тенденциите, които са налице в навечерието на изследвания период (и евентуално биха се развили при „нормално”, „естествено”, развитие на обществото).
3. Изясняване на теоретичните постановки и целите на комунистическата идеология (в нейния „чист” вид) по отношение на жената и семейството.
4. Проследяване на държавната политика, през призмата на законодателството, по отношение на жената и семейството в социалистическа България.
 - Структуриране, анализ и периодизация на законодателството, с оглед изясняване на основните цели и приоритети в политиката за жената и семейството, в различните етапи от развитието на държавния социализъм в България;
 - Анализ на държавната политика в съпоставка с „чистата идеология”;
 - Анализ на държавната политика в различните подпериоди на държавния социализъм в България (обособени, според законодателството).
5. Структуриране и анализ на събрания теренен материал, с цел откриване на реалното състояние и характеризиране на позициите и ролите на жената в обществото и семейството в изследвания период (и случай).

6. Съпоставка на традиционните, еволюционните и „социалистическите” елементи в тях, за да бъдат направени изводи за силата на влияние на различните фактори за промяната.
7. Изводи за състоянието на позициите и ролята на жената в българското семейство от втората половина на XX в. в проучваното село.

3. Хронологически граници на изследването

Хронологическите граници на изследването, съвпадат с периода на социалистическото управление на България от 1944 г. до 1989 г. Въпреки че първата глава от работата е посветена на състоянието на българското общество и семейство в предшестващите периоди, а в трета глава и в заключението не липсват препратки към следващия, самото изследване се разпростира в тях. Дори когато е ползван емпиричен материал, отнасящ се до периоди извън хронологическата рамка, то е само в съпоставителен анализ с информацията, отнасяща се за изследвания период, а не за изучаване на процесите преди или след него.

4. Методи на изследване

В разработката е използван **интердисциплинарен подход**. В първа и втора глава, с оглед установяване на основни характеристики и тенденции, преобладава **историческият подход**, съчетан със **структурен и съпоставителен анализ**. Информацията за жената в традиционното българско общество и семейство (и за тяхната модернизация в периодите до 1944 г.) е обобщение от научните изследвания. Партийната и държавна идеология и политика (цели и практики) по отношение на жената в социалистическото общество и семейство е извлечена от официални (най-вече законодателни) документи, както и от научната литература. В трета глава са използвани етноложките методи на **автобиографично и полуструктурирано интервю, с елементи и на анкетиране**, което дава възможност да се види гледната точка на субекта на промените, с неговия опит, знание, представи и възприятия за случилото се. Това е подпомогнато и от приложената методика от типа на т.нар. „**включено наблюдение**”, която позволява по-подробно обхващане на всекидневието, въз основа на субективни наблюдения и преживявания в конкретна социална, икономическа, политическа и културна реалност. Автобиографичните

разкази и интервюта съдържат и отношението на говорещите, а методът на наблюдение в позната за интервюиращия среда дава възможност за установяване на прикриване и/или променяне на информацията (било то умишлено или несъзнателно), което е сериозно предимство на подхода при последващия анализ. Използван е подходът „**case study**”, който позволява анализ на промяната на микро ниво и навлизане в дълбочината на процесите, поради по-плътното покриване на елементите на наблюдение. Събраният емпиричен материал е структуриран съобразно елементите на изследване и анализиран на базата на съпоставяне на информация от интервютата и лични впечатления на автора, в резултат от задълбочено дългогодишно познаване на средата. Анализът на теренния материал е съпоставен с този на информацията от научната литература в първа и втора глава, за да бъдат направени изводи за степента, в която различните фактори влияят върху промените в позициите на жената в семейството.

Избрах **с. Люти брод**, защото самата аз наполовина по произход съм от там, което позволява т.нар. „**инфилтриране**” и „**потاپяне в терена**”. Познавам средата и хората, имам свои спомени за живота на хората в селото в периода на късния социализъм, а за миналото съм слушала и слушам разкази и разговори, извън формалността на интервюто. Това ми дава възможност да използвам и **метода на рефлексивната антропология** и да анализирам обекта на изследване през призмата на собствените си преживявания. Познавам факти, които някои от респондентите крият, променят или избягват да говорят за тях. Това обогатява моята гледна точка и допълва информацията, дадена в интервютата. Разбира се, този метод има и своите недостатъци, тъй като, познавайки мен или мои роднини, голяма част от респондентите трудно говорят за такива интимни за тях неща като вътрешно-семејните си отношения. Личните ми знания и наблюдения обаче, в известна степен компенсират липсата и/или подмяната на някои данни в интервютата.

Проведени са **интервюта** с 20 души (подробно представени в увода и в приложенията). Ползвана е и информация от недокументирани разговори и наблюдения, както и информация от книгите, писани от жители на селото. Информацията от интервютата е структурирана в таблици (според основните елементи на изследването), които са приложени. При провеждането на интервютата съм се стремела да задавам въпроси, покриващи основните теми от структурата на работата, но в част от случаите оставях респондентите да направляват разговора, за да се видят

техните приоритети и осмисляне на периода и процесите, протичащи в него. Някои от респондентите ми са майка и дъщеря, съпруг и съпруга, баща и дъщеря, майка и син, баща и син, брат и сестра, което позволява съпоставка на осмислянето и възприемането на едни и същи факти, събития и процеси от различните поколения и/или полове. Както вече казах, голяма част от респондентите познавам лично (или опосредствано), което дава възможност за верифициране и допълване на получените данни, както и за установяване на съзнателно укриване (или фалшифициране) на част от информацията, което е показателно за нейното осмисляне от говорещите.

5. Съдържание на дисертационния труд

Работата се състои от увод, три глави и заключение, с общ обем 218 страници, и 238 страници приложения: Библиография и съкращения; Обща информация за селото; Списък на респондентите (с кратка информация за тях); Таблици със систематизирана информация от проведените интервюта; Таблици със систематизирани законови положения.

Основната задача в **Увода** е уточняването, позиционирането и представянето на работата. Изяснени са актуалността на темата, приложимостта и приносите на резултатите. Проследени са основните научни разработки до момента и са изведени отликите от- и мястото на- настоящото проучване, спрямо тях. Изведени са основните цели и задачи, както и поставените ограничения в обхвата на работата. Уточнени са хронологическите граници и е обоснован изборът на обекта на изследване. Представени са методологията и структурата на трите глави и заключението. Изброени са приложенията.

Първа глава „Жената в българското семейство до средата на XX в.”

Изследването на мястото и ролята на жената в съвременното българско семейство изисква проучване на предшестващи историко-културни системи, в чиито условия те са се формирали и функционирали, за да се обясни съдържанието и значението на наследените културни традиции, както и причинно-следствените връзки между отделни традиционни и съвременни елементи. По тази причина тук са проследени основните роли и функции на жената в българското общество и семейството от времето на функциониране на традиционната култура и начините, по които те започват да се променят в периода на Възраждането и след Освобождението до средата на XX в. Целта не е анализ на традиционните семейни отношения и роли. Те не са представени подробно и

изчерпателно, а само като основни елементи и структури, в техния „идеален” вариант - такъв, какъвто е описан от изследователите като „норма”. Разбира се, в ежедневието живот поведението на хората не е сляпо подчинено на тази норма, но тук не са търсени нюансите и изключенията, а общият културен модел, чиято еволюция се проследява в различните исторически периоди до средата на XX в., за да бъдат коментирани промените, през които минават позициите на жената в българското общество и семейство при прехода от традиционните към съвременните му форми и да бъде възможен предстоящият анализ на последвалите промени след 1944 г.

1. За да бъдат поставени в съответната среда ролята на жената в българското семейство, в тази глава най-напред е направена **обща характеристика на българското традиционно общество**. Следва проследяване на политическите, стопанските и обществените процеси, започнали от края на XVIII в. до средата на XX в., които водят до редица съществени демографски, социални и културни промени. Обърнато е внимание на развитието на образованието, особено на включването на момичетата в образователния процес. Проследено е развитието на социалния живот в градовете (особено след Освобождението) и появата на разнообразни граждански дружества, на новия тип обществени места и форми на общуване. Отбелязани са основните разлики в модернизацията на градовете и селата. Преходът от традиционно към модерно общество, който започва през Възраждането има много измерения, но най-важното е, че традиционната култура има системен характер и когато той бъде нарушен и започнат да отпадат отделни елементи от системата, настъпва процес на разпадане и тя постепенно губи характеристиките на традиционна. Всичко това довежда в крайна сметка и до първите стъпки за еманципация на българската жена и модернизация в семейните отношения.

2. Описани са (най-общо и в „чист вид”) функциите на **жената в традиционното общество**, които са силно ограничени и предимно определяни от взаимоотношението ѝ с мъжа (най-вече чрез нейния брачен статут). След това са проследени отраженията на общите процеси, започнали от Възраждането, върху положението на жената в обществото и реалните предпоставки за сериозни промени в самочувствието, възприемането, и себевъзприемането на жените, показателни за настъпващите изменения в традиционните представи, ценности,

норми и начини на поведение. Открити са основните промени, техният характер и дълбочина, различната им степен на проникване в градовете и селата. Разгледана е образователната, трудовата и социалната политика, отразена в законите на новата държава след Освобождението. Проследени са възникването и развитието на феминистки движения и борбите за правата на жените, както и фактът, че като цяло, до средата на XX век най-широкото поле за обществена изява на жените си остава обществената благотворителност. Въпреки че се появяват емблематични жени като Вела Благоева, Анна Карима, Юлия Малинова, Кина Конова, Димитрана Иванова, което е показателно за наличието на промяна в положението на жените в обществото, обстоятелството, че те са по-скоро изключения, на свой ред е показателен за нейната дълбочина. Обоснован е изводът, че като цяло липсва съществена промяна в положението на жената в обществото. Продължават да преобладават традиционалистките и патриархалистките възгледи, отреждащи на жената ролята на съпруга, майка и възпитателка на децата, домакиня, чието място е в дома и семейството.

3. Следва **преглед на българското традиционно семейство**. Най-напред са описани ролята и функциите на семейството в традиционната култура. Изведени са основните му характеристики по следните показатели: 1) Регулация и контрол; 2) Институцията на брака (брачна възраст; условия и забрани за встъпване в брак; сключване и прекратяване на брак); 3) Характеристики на традиционното българско семейство (форма, състав и структура; позиции в семейството и отношения между съпрузите; отношения родители – деца). Най-общо казано, в българското традиционно общество встъпването в брак е задължително, брачната възраст е ниска, а раждаемостта - висока. Основна форма е индивидуалното семейство, често съжителстващо в разширено патрилинейно домакинство, с ясно изразена полово-възрастова йерархия. Правата и задълженията на всеки член от семейството (и обществото) са точно определени (по пол и възраст) и се предават от поколение на поколение, с оглед запазване стабилността на установения ред, който осигурява живота на всеки член от обществото, и на самото общество като цяло. Мястото и ролите на жената също така са ясно определени като член на обществото и на семейството. Основната им характеристика е, че са второстепенни, спрямо тези на

мъжете, произтичащо от традиционните мирогледни представи за жената като по-низше същество. Институцията на брака (и развода) са регулирани и контролирани от религиозния канон и обичайното право, а последното е регулатор на семейните отношения.

4. На фона на изведените общи характеристики и модели са представени **ролите и позициите на жената в българското традиционно семейство** като **дъщеря, мома, съпруга, снаха, майка, баба, свекърва**. Като цяло те се подчиняват на модела на възрастовата и полова йерархия. Това произтича както от мирогледните представи, така и от самата структура на традиционното общество и семейство, в които функциите на жената са основно свързани с раждането на децата, необходими за продължаването на рода и с дейности, свързани с тяхното отглеждане, както и с грижа за мъжа, възприеман като по-висше същество. Следвайки тази логика, в общия модел на българското семейство, **дъщерята** е по-малко желана от сина, **сестрата** има по-малко права от брата, а момата от ергена. Като **съпруга** е длъжна да се подчинява на мъжа - глава на семейството, а като **снаха** – на свекъра и свекървата. Детеродната функция е основната в живота на жената в традиционното общество. Затова тя получава почит и уважение, както и ритуална и социална пълноправност, когато роди първото си дете и стане **майка**, особено ако ражда синове, тъй като осигурява продължаването на рода. Промяната в ролята на жената в българското традиционно семейство настъпва когато нейният съпруг стане „глава” на домакинството, а тя съответно стане „**домакиня**” / „**баба**” (най-възрастната жена в семейството) и когато стане **свекърва**. Отбелязана е и възможността жената да стане „**глава**” на семейството. Интересен е и случаят, когато мъжът е „зет на къща”. След очертаването на основния модел е обърнато внимание на факта, че той описва само най-общите теоретични характеристики на „идеалния модел”, така, както е представен в научната литература. Изложението не цели пълнота на изследване на традиционното семейство и общество, а само извеждане на най-общите характеристики, описани в теорията до момента. Освен това, то се основава не на практиката, а на „чистата идеология” за жената и семейството в традиционните представи, на „идеалния модел” в традиционното общество. В действителност, проучванията показват, че християнското търпение и старанието за успешен семеен живот са характерни за

българката, но също така, тя в никакъв случай не е безгласна и безправна в традиционното общество. Приведените примери показват, че поведението и на мъжете, и на жените нерядко излиза от очертания идеален вариант на традиционните нрави и отношения, както и че традиционното общество, колкото и да е консервативно, допуска нарушения на правилата, в интерес на своите членове, в името на тяхното и всеобщото добруване, основано на хармонията и реда.

5. След като са представени традиционното общество и семейство в „чист вид“, следва проследяване на **основните процеси и промени в тях от Възраждането до средата на XX в.** Промените в семейството са проследени по същите показатели (регулация и контрол; институцията на брака: брачност и брачна възраст, условия и забрани за встъпване в брак, сключване и прекратяване на брак; характеристики на семейството: форма, състав и структура, позиции в семейството и отношения между съпрузите, отношения родители - деца). Обърнато е внимание на особеностите на т. нар. „демографски преход“ в България, със запазващи се високи нива на брачност и ниски на бракоразводност, със сравнително ниска брачна възраст и висока раждаемост. Отбелязани са тенденциите, които се формират до средата на XX в.: постепенно леко завишаване на брачната възраст, увеличаване на разводите и намаляване на раждаемостта. Проследени са също промените, настъпващи в предбрачното общуване и брачния избор, в условията и забраните за встъпване в брак, във формата и състава, както и в основните характеристики на семейството и семейните отношения. Изведени са основните фактори, които ги определят – цялостното политическо, стопанско и обществено развитие, характеризиращи се със стремеж към наваксваща (след Освобождението) модернизация и европеизация, включително урбанизация и повишаващо се ниво на образование, успоредно с разрушаване на патриархалните норми и нравствени добродетели, обичаи и традиции и формиране на нови ценностни характеристики на личността. Разгледани са разликите в силата на влияние на отделните фактори в градска и в селска среда, а също така и по периоди. Направен е изводът, че иновационните елементи във вътрешносемейните отношения до средата на XX в. се извяват предимно като тенденции, засягащи главно характера на семейния етикет, който си остава тясно свързан с икономическия статус и ролевите позиции на

двамата съпрузи. По същество, второстепенните позиции на селската жена в рамките на семейството си остават непроменени, въпреки новите моменти, свързани с нейния социално-икономически и морален статус. Отношенията между съпрузите продължават да се основават на традиционната представа за приоритет на мъжа като глава на семейството и подчинена роля на жената, като съпругеската власт дори се утвърждава със законови разпоредби. Прегледът на правната рамка в следосвобожденска България показва, че традицията е толкова силна в това отношение, че дори бива имплицирана в законите. Все пак включването на елементи от семейните отношения в гражданските закони, само по себе си, е отбелязано като стъпка към модернизация. Проследено е правното регулиране на наследяването, настойничеството, припознаването и осиновяването, появата на първите пронаталистични законови актове. Институциите на брака и развода остават под юрисдикцията на църквата, а голямата част от семейните отношения все още се регламентират от неписаното обичайно право. Прегледът на законите като цяло потвърждава липсата на промяна в същината на семейните отношения и ролите на жената в семейството.

6. На този фон са проследени отраженията на цялостните процеси в българското общество върху **промените в позициите и ролите на жената в българското семейство от Възраждането до средата на XX в.** и е направено обобщението, че, ако все пак по отношение на позициите на жените в обществото има известни изменения (особено в градовете), то в семейството те все още се бавят. Дори работещите и образованите жени в града продължават да са подчинени на мъжа – „глава на семейството”. Новостите се свеждат до леко завишена брачна възраст, по-голяма свобода на брачния избор и по-малък брой деца. Макар че в голяма част от случаите в семейството са на почит емоционалните връзки, любовта и взаимното уважение, това не води до промяна на ролите и функциите. Все още жената е отговорна за поддържането на дома – за домакинската работа, грижите и възпитанието на децата, а мъжът - за финансовата и имотна осигуреност. В селата патриархалните стереотипи остават в още по-голяма степен. Там продължава да е силна зависимостта от родителите по отношение на брачния избор, а също и на личната реализация.

Най-краткото обобщение на промените в положението на жената в обществото и семейството в периода от началото на Възраждането до средата на XX в. е, че се променя начинът на живот, но не и начинът на мислене. Традиционните стереотипи по отношение на мъжките и женските роли – и в обществото, и в семейството – не са претърпели сериозни промени. Въпреки че в този период се появяват феминистки движения и жени, които успяват да променят своето положение, въпреки че жените получават граждански права (макар и непълни) и все повече се образуват и работят, те нямат реално равни позиции с мъжете в българското общество, а още по-малко в българското семейство.

Втора глава „Държавната политика за жената и семейството в периода на социалистическото управление в България”

Ако първа глава от работата представя „снимка” на обществото и семейството, от гледна точка на положението на жената в България към 9.IX.1944 г. (когато новата власт обявява курс на коренни преобразувания в политическия, икономическия и обществен живот в страната, с крайна цел изграждане на комунизъм), втора глава, прави преглед на конкретните стъпки, които управляващите предприемат за постигане на тази цел. Тъй като обектът на изследване е жената в българското семейство, подробно са изследвани само промените, засягащи нейното положение. Не е възможно обаче техният анализ да бъде обективен, ако не бъде поставен в контекста на цялостното развитие на българската държава и общество в разглеждания период. По тази причина най-напред са проследени накратко основните идеологически постаменти на новата политическа власт и последвалите от тях държавнически, стопански и обществени промени. На този фон са представени конкретните мерки за промяна на положението на жената в обществото и семейството и са систематизирани, анализирани и периодизирани. Целта не е описание и анализ на реалното положение, а само на партийната и държавна идеология и политика по отношение на жената в обществото и семейството, в техния „чист” вид, така, както са заложили в нормативната уредба. Тяхното реално постигане е разгледано само по някои ключови елементи, анализирани в научните проучвания до момента, за да бъдат съпоставени техните резултати с направените в следващата глава изводи и по този начин последните да бъдат по-добре обосновани и сравними с общите тенденции в българското общество и семейство.

1. Направен е кратък преглед на комунистическата **идеология** - споменати са основните автори на социалистически и комунистически по съществуващото си възгледи от древността

до появата на Маркс и Енгелс, които развиват съвременния комунизъм. Изложени са основните постановки на марксизма и стъпките, които предвижда за постигане на комунистическото общество, включително освобождаването на жената и отпадането на брака и семейството. Проследени са главните отличителни черти на ленинизма спрямо традиционния марксизъм и Сталиновата теория за вътрешните и външните противоречия. Следва кратък преглед на разцеплението на социалистическото движение, формирането на т. нар. Източен блок и официалното разделяне на Европа на Източна и Западна, което оформя ядрото на социалистическата система. Споменато е съвременното осмисляне на социализма и постепенното видоизменяне в практиката на властта в страните, поели социалистическия път на развитие, на основните идеи на марксизма, въпреки че на теория той продължава да бъде пропагандиран като идеология, на която се основават управлението и развитието.

2. Българският вариант – В тази част е направен кратък преглед на **политическите, стопанските и обществените промени** в България след 1944 г. Тъй като процесът на преобразуване на основните идеали в инструмент на властта (най-вече за овладяване и управление на обществото) е характерен, както генерално за режима, така и конкретно по отношение на „освобождаването на жените”, за разбирането на политиката спрямо жената е важно да бъдат проследени (поне най-общо) политическите и икономическите промени, осъществени след налагането на социалистическата власт, за да се видят механизмите на действие, които в основата си са еднакви по характер, независимо от областта, в която се прилагат. От гледна точка на настоящото изследване, общите принципи и механизми на режима са важни, тъй като те са в основата на разбирането на държавния контрол в личната, интимна сфера на семейството, където намесата е по-деликатна и в повечето случаи не така директна. Затова тук най-общо са проследени политическите промени, най-вече механизмите на овладяване на властта от БКП. Направено е кратко представяне на стопанските промени - национализация, индустриализация и колективизация, с акцент върху техните ефекти - например последвалото ги обезлюдяване на селата и урбанизацията. Следва преглед на идеите и действията за промяна на обществото. Обърнато е внимание на желанието за промяна на същностните характеристики на обществото, културата, ценностната система, съответно индивидуалния морал и поведение на личността, както в обществените й

прояви и взаимодействия, така и в персоналното мислене, ежедневие и начин на живот; на променената социална структура; на отхвърлянето на старите „буржоазни“ и религиозни морал и ценности (по подразбиране се включват и традиционните), като закостенели, изостанали и задържащи развитието. Те трябва да бъдат подменени от нови, социалистически. В тази връзка е проследена политиката по отношение на религията, повелята за заместване на традиционната календарно-празнична система със социалистическа, на традиционните и религиозни семейни обреди - с граждански. Разгледана е и идеята за промяна на бита и ежедневието (посредством индустриализация, електрификация, колективизация, образование, „окултуряване“ и облагородяване, включване на жените в производствения, обществен и политическия живот, поемане на грижите и възпитанието на децата от държавата, държавната защита на жената, детето и семейството). Накратко е представен процесът, при който, в резултат от разпадането на традиционните селска и градска култура, се установява нов културен модел, в който от бившия селянин и бившия гражданин се получава съчетанието „социалистически нов човек“.

3. Държавната политика спрямо жената в социалистическото общество:

В процеса на изграждане на новия тип социална структура, налагане на нови обществени отношения и идеология, жената играе ключова роля. От една страна, промяната на нейното положение в обществото и семейството е основен фактор за ограничаване на традиционните отношения. От друга страна, жената е най-важният „носител“ и „преносител“ на традицията и затова е необходимо тя да бъде подменена в нейното съзнание. Освен това, основополагащата за новото социалистическо съжителство концепция за равенство, не може да бъде постигната без изравняване и на половете. Българските социалисти възприемат като основен метод за неговото постигане „изваждането“ на жените от сферата на семейството и активното им включване в труда и обществен живот. Тази тактика е разгледана в няколко аспекта. След това е обърнато внимание на дългосрочните мерки за превръщане на комунистическите морал, ценности и начин на мислене във вътрешно присъщи на социалистическия гражданин. В краткосрочен аспект обаче са необходими различни мерки, с бърз ефект. Те се реализират на първо място чрез законите, които кодифицират новите права и задължения. Изясняването на законовите положения, е една от отправните точки за изследване на промените в

ролите и положението на жената в семейството и обществото. От една страна, това са практики, целящи промяна на обществените роли и функции на жените, като част от цялостната концепция за изграждане на социалистическото общество. От друга страна, кореспондират с идеите за промяна на традиционните позиции и роли в семейството. Двете насоки са взаимопределящи се - както промяната на ролята на жената в обществото неминуемо влияе на позициите ѝ в семейството, така и функциите ѝ в семейството се отразяват на трудовата и обществената ѝ реализация. Затова тук е направен хронологически преглед и структурен анализ на законовите положения от периода 1944-1989 г., отнасящи се до положението на жената в обществото и в семейството, в две основни групи:

- отнасящи се до положението на **жената в обществото** – проследени са стъпките за реализиране на равенство (текстовете за равноправие се вмъкват във всички закони), благодарение на които българката за първи път получава действително равен достъп до образование, професионална реализация, пълни политически и граждански права. Разгледан е и въпросът, че правото на труд и образование са превърнати в задължения, а правото на глас се обезсмисля когато няма избор за кого да гласуваш. Обърнато е внимание на новия обществен модел за жената, включващ нейното активно участие в трудовия процес; на пропагандата, изграждаща негативна обществена нагласа спрямо жените – домакини; на налагания образ на „мъжкото момиче“, както и на реакциите на жените по отношение на тези стъпки, довели постепенно от отказ на властта от част от тях.
- Отнасящи се до **семейството и семейните отношения** – разгледани са по показателите, използвани при анализа на семейството в първа глава (регулация и контрол; институцията на брака: брачност и брачна възраст, условия и забрани за встъпване в брак, сключване и прекратяване на брак; характеристики на семейството: форма, състав и структура, позиции в семейството и отношения между съпрузите, отношения родители – деца). Обърнато е внимание на цялостното поемане на регулаторните функции върху семейството и семейните отношения от държавата, чрез все по-пълното им и директно кодифициране и идеологизиране, проследени в годините от 1944 до 1989 г. Основни акценти са обявяването на семейството за „основна клетка“ на социалистическото общество и

ангажимента на държавата за особена грижа и закрила, която е включена в цяла поредица от нормативни документи, като в началото е просто декларирана, а в следващите години все повече придобива идеологическа обосновка и се разширява пропагандното ѝ използване. Проследено е кои от традиционните елементи и нормативи по отношение на брачната институция, брачната възраст, условията и забраните за встъпване в брак, добрачните отношения и брачния избор са отхвърлени и кои са включени в нормативната база (кои остават непроменени и кои са коренно различни). Споменати са някои други практики на партията и държавата за поемане на контрола и изолиране на традицията. Коментирани са обратите в отношението към развода, както и промяната на институцията, формата и структурата на семейството. Обърнато е специално внимание на политиката по отношение на раждаемостта, извънбрачните раждания и осиновяването. Проследено е развитието през годините на държавната грижа за майката и детето. Въз основа на анализа на законовите положения и съпоставката му с идеологическите постановки, са изведени основните насоки в държавната политика, както и някои сериозни противоречия в нея. Проследено е въвеждането на законови текстове, постановяващи равнопоставеност на съпрузите и на родителите. Обърнато е внимание на засилващото се с годините идеологизиране на семейството и семейните отношения.

Въз основа на така направения системен анализ на законовите положения, е коментирана тяхната връзка с ролите и функциите на **жената в семейството**. Голяма част от промените в законодателството след 1944 г. действително въвеждат равноправие на съпрузите, демократизират положението на жената в семейството и ѝ дават права, каквито преди това не е имала. Като цяло обаче, изследванията до момента показват, че въпреки значителните промени в ролите на жената в обществото, в семейството се запазват в доста голяма степен традиционните функции и нагласи. Това се изразява в отпадането на идеята на Маркс за отмиране на брачната институция, изместена от пропаганда за важността на семейството в предвижданото идеално (и изгражданото социалистическо) общество и за раждането на деца (морално оправдано само в рамките на семейството) като „основен дълг“ на жената. В същото време, правните разпоредби за равнопоставеност на съпрузите и опитите за развиване на услугите, целящи намаляване на домашния женски труд не постигат особен успех. В крайна сметка продължават да преобладават традиционните

практики, при които в ролите си на съпруга и майка жената продължава да е в много по-голяма степен (от мъжа, в ролите си на съпруг и баща) отговорна за поддържането на дома и децата (съответно той – за материалното осигуряване на семейството). Разгледани са посоката и дълбочината на действително постигнатото равноправие, както и елементите, в които се възпроизвежда неравноправие, и механизмите на интериоризирането му от страна на жените. Направено е заключение, че действително има промяна в ценностната система и осмислянето на семейството и някои от неговите функции, но тя е частична - засяга отношенията между съпрузите и между родителите и децата, но не и съдържанието на функциите на жената като майка и съпруга, нито начините, по които тя ги изпълнява или централното им значение в нейния живот и себевъзприемане.

4. Въз основа на прегледа и анализа на законовите промени в годините на социалистическото управление в България, засягащи положението на жената в обществото и семейството, е обоснована **периодизация** на три подпериода (започващи съответно от 1944 г., от 1951 г. и от 1968 г.), което е и съществен принос на работата. Те са характеризирани, съобразно приоритетите, интензивността и същността на държавната политика и намеса, както и степен на демократичност на законовата рамка по отношение на жената и семейството.

5. На базата на съпоставката на основните идеологически постановки за жената и семейството с реалните стъпки на държавната власт за тяхното реализиране (на първо място чрез законовата рамка), са изведени някои основни **вътрешни противоречия** в идеите и действията на партията и държавата, особено по отношение на принципите за равнопоставеност и за защита от държавата (на жената и семейството).

Трета глава „Жената в българското семейство (в периода средата на 40-те – края на 80-те години на XX в.). Анализ на информация от с. Люти брод (общ. Мездра, обл. Враца)“

На фона на направения в първа глава преглед на ролите и позициите на жената в традиционното общество и семейство, и промените, настъпващи в тях, в резултат от започналото модернизиране на обществото до 1944 г. и представените във втора глава идеология и държавна политика, в трета глава е анализиран събрания в с. Люти брод теренен материал, за да бъде установено реалното състояние на позициите, ролите и функциите на жената в обществото и семейството в социалистическа България. Целта е,

съпоставяйки традиция, модернизация, идеология, закони и държавно управление, от една страна, и данни за реалния живот на поколенията българи, живели през втората половина на XX в., да се опитам да анализирам степента на въздействие и ефективност на различните фактори за промяна на силно традиционни институции и модели, каквито безспорно са семейството и позициите на неговите членове. Представянето (в ключови елементи на изследването) на коментари и анализи, основани на научните изследвания до момента, позволява позициониране на изводите от анализа на събрания в с. Люти брод теренен материал. По този начин, въпреки че се основават на изследване на едно отделно българско село, някои от изводите за реалните промени в позициите, ролите и положението на жената, биха могли да бъдат в известна степен и по-общо отнесени към българското семейство от периода на социализма.

1. Направено е най-общо **представяне на с. Люти брод** и основни характеристики на състоянието и развитието му към 1944 г.
2. Проследени са най-важните **политически, стопански и обществени промени след 09.IX.1944 г.**, с акцент върху колективизацията, индустриализацията и миграциите; образованието; промените в инфраструктурата и бита, местата и начините на общуване; измененията в календарната и семейната обредност, в празничната система, в религиозността, в ценностната система. Направени са изводи за степента на постигане на целите на социалистическата държава и комунистическата партия по отношение на политическото, стопанското и общественото развитие – по външната си проява те са постигнати, но промените са в голяма степен повърхностни и дълбоките ефекти от тях не отговарят на очакванията и предвижданията на идеологията. Вместо да постигнат равенство (между града и селото, работника и селскостопанския труженик), те на практика стават причина за трайната тенденция към обезлюдяване на селото и оставане в него на най-ниско образованите, неквалифицирани и без амбиции или възможности за развитие хора. По този начин разликите в начина на живот и привлекателността на различните видове трудова заетост не само не изчезват, а дори се засилват. Това се потвърждава и от установената характерна особеност, че най-масовата миграция към градовете е не през 50-70-те години на XX век, както е в национален мащаб, а през 70-80-те, което показва, че колективизацията и индустриализацията не са основните причини за миграция (защото тя приключва

в селото до края на 50-те). Направеният анализ доказва, че най-често в основата на преселването в града е желанието за по-добро образование и професионална реализация – собствени, а и най-вече на децата. Тази констатация, освен, че потвърждава тезата за провал на държавната политика за уравниловка на града и селото, в голяма степен препраща мотивацията за мигриране в града от обществените промени, към тези в семейството, а също така (и може би най-вече) към трансформациите в ролите и функциите на жените в изследваното общество след 1944 г.

3. На фона на промените в обществото, теренният материал е анализиран с оглед проследяване на **промените в позициите на жената в обществото** – образование, трудова заетост, обществена активност, себевъзприемане на жените. Направени са следните основни изводи за постигнатите и непостигнатите цели на държавната политика и идеология за промяна на положението на жената в обществото, в случая на с. Люти брод: 1) Политиката за повишаване на нивото на образование на жените е успешно реализирана - дори жените с висше образование в повечето случаи да отиват да живеят в градовете, все пак останалите в селото са вече със средно, а не както до преди 1944 г., с основно образование. 2) Докато повишаването на броя на образованите момичета се дължи в голяма степен на въвеждането на задължително и безплатно образование, видът и степента на образование на жените се променя с годините в посока, която показва все по-голяма степен на лична потребност и мотивация. Може да се каже, че по-сериозно влияние има държавната политика за включване на жените в работната ръка, отколкото тази за образованието. 3) Държавната политика по отношение на жените става една от основните причини за обезлюдяването на селото и миграциите в градовете. 4) Политиката за включване на жените в работната сила също е успешно постигната. Дори да не са равноправни и/или доволни от работата, заплатата, пенсията, всички жени работят, а голяма част декларират, че с удоволствие са ходили на работа. 5) Политиката за включване на жените в обществения живот също е в голяма степен реализирана в селото, макар и също не съвсем равнопоставено. 6) Държавната политика не успява да постигне целите си по отношение пропагандирания външен образ на „мъжкото момиче”. 7) И до днес

жените, поне тези от първите две поколения интервюирани, не са „освободени” от зависимостта си от мъжете. Тъй като тази лична свобода е и един от най-важните показатели за действителна равнопоставеност, липсата ѝ е достатъчно основание да се твърди, че, ако не държавната политика, то поне чистата идеология по отношение „освобождаването” на жената и постигането на равноправие на половете, претърпява провал.

4. Информацията от респондентите е анализирана, с оглед извеждане на основните **промени в семейството**, по показателите, установени в предните две глави: институцията на брака (брачност и брачна възраст; условия и забрани за встъпване в брак; брачен избор и предбрачни отношения; сключване и прекратяване на брак; регулация и контрол); характеристики на семейството (форма, състав и структура; раждаемост и осиновяване; отношения между съпрузите). Направени са следните основни изводи за характеристиките на промените: 1) Налице е висока и ранна брачност, която в известна степен се дължи и на държавната политика по отношение на семейството, въпреки че се запазват и традиционните стереотипи. 2) По отношение на мотивацията за сключване на брак и осмислянето на брачната институция информацията показва преобладаващо въздействие на традиционните норми, което се потвърждава и от запазването на инициационната ѝ функция. 3) По отношение на условията и забраните при сключване на брак законовите изисквания се спазват, а традиционните и религиозните норми вече не са така стриктни, но все още функционират. Особено ясно се вижда това по отношение на искането на разрешение от родителите и изискването за девственост на булката - в „нормалните” случаи влиянието на традицията е занижено, но в случаите на излизане от нормата, се превръща в решаващо и определящо статута на нарушителите в общността не само на семейството, а и на цялото село. Това идва да покаже не само, че традиционните норми не спират да действат, а и че запазват своето значение на регулатор в изследваната общност. 4) Настъпват сериозни изменения в добрачните отношения и критериите за брачен избор. В началото това е свързано с повишеното ниво на образование, с „изливането” на немалка част от младежите от селската среда, а в голяма степен и с

„възпитателната дейност” на комунистическите дейци в селото, които внасят нов тип общуване между младите, както и идеята за нов тип отношения между мъжа и жената – в обществото и в семейството. Въпреки новите елементи обаче, продължават да действат и голяма част от традиционните норми на добратно поведение и критерии за брачен избор – някои в чист вид, други – модернизирани. Налага се заключението, че новият тип предбрачни отношения с времето променят и брачния избор – той става по-личен и емоционално обоснован. 5) Броят на църковните бракосъчетания силно намалява, а сключването на граждански брак е абсолютно задължително през периода на социализма, което показва силна степен на постигане на целта на управляващите за контрол на брачната институция. Същият извод може да бъде направен и за разводите - през изследвания период те са изключение в селото, а причината за това е по-скоро, че е срамно да се разведеш. 6) Социалистическата държава се превръща в регулатор на някои елементи от брачната институция - бракът и разводът стават граждански; цялостната държавна политика, комунистическото възпитание и пропагандата на семейството като „основна клетка на обществото” имат своето влияние за запазването на високата брачност, а за ниската брачна възраст има значение и „ергенският данък”. Най-сериозните промени, които настъпват, са в добрачното общуване, върху което възпитанието в новите социалистически ценности и морал дават своето отражение още в началото на изследвания период (поне в с. Люти брод), а с времето тяхното въздействие довежда до утвърждаване на новите отношения между- и възприемане на- партньорите и до нови критерии за брачен избор. Част от традиционните норми и критерии обаче, запазват своето съществуване, а някои от тях и регулаторните си функции - за високата брачност основни причини остават традиционните представи и мотивация, както и запазената инициационна функцията на брака. По отношение на предбрачните отношения и брачния избор, новите норми и критерии се налагат в масовия случай, но при извънредни ситуации като регулатор действат традиционните. 7) По отношение на формата, състава и структурата на семейството се запазват някои от традиционните характеристики (като съжителство на няколко поколения), но в голяма част от тях настъпват

съществени промени (съжителството не е задължително патрилинейно), което е свързано, от една страна, с миграциите, от друга страна, с трайните промени в раждаемостта (установяване на двудетен модел), а от трета - и със започналите промени в полово-възрастовата йерархия на властта. 8) Голяма част от традиционните характеристики на вътрешносемейните взаимоотношения се запазват през целия изследван период, макар че в някои от тях започват да настъпват и промени. Мъжът продължава да е глава на семейството и да има решаващ глас по важните въпроси, въпреки че все повече ги обсъжда и се съветва с жената, и все по-малко определя еднолично живота на децата. Понякога помага в ежедневната домашна работа и във възпитанието (но не и в грижата за децата). Жената продължава да участва в селскостопанската работа и да осигурява изпълнението на домакинските задължения по прехраната, облеклото на семейството, и отглеждането на децата, въпреки че тръгва и на работа.

5. **Жената в семейството** в с. Люти брод през втората половина на ХХ в. – Направен е анализ на терения материал, с оглед установяване на реалните, ежедневни функции на жената в семейството през изследвания период, в ролите ѝ на **дъщеря, сестра, мома, съпруга, майка и баба**. Направени са следните изводи за степента и характера на промените: 1) Ролите и позициите на жената като дъщеря и сестра претърпяват съществена промяна, въпреки че все още не може да се каже, че са станали съвсем равностойни с тези на син и брат. Подобни са и промените в позициите ѝ на „мома”. 2) Като съпруга жената продължава да има второстепенна роля в семейството - въпреки че вече не е в такава степен „*длъжна*”, тя продължава да слуша мъжа си и да приема неговите решения, да се грижи за него и да подчинява собствените си нужди и желания на неговите. Като майка пък, ги съобразява с тези на децата си. Като баба – на децата и внуците. 3) Въпреки че в изследвания период се променя положението на жената в обществото и отпадат част от традиционните ѝ ограничения и задължения, въпреки че повишава самостоятелността, образованието и самочувствието си, въпреки че излиза от затворената сфера на дома (често дори и на селото) и тръгва на работа, въпреки че получава висока степен на лична свобода и възможност за избор на брачен партньор и брой деца, въпреки че се

променя същността на семейството като институция, а отношенията между брачните партньори стават емоционални и основани на взаимна любов и разбирателство, въпреки всичко това, функциите на жената като съпруга и майка в българското семейство не претърпяват сериозна промяна. Усилията на партийната идеология и пропаганда, както и на държавната политика и практика, до края на изследвания период не успяват да преодолеят традиционните стереотипи и да постигнат равнопоставеност на брачните партньори, нито като съпрузи, нито като родители.

Заклучение

В заключението са систематизирани и доразвити направените в трета глава изводи за реалните промени в позициите и ролите на жената в обществото и семейството през изследвания период в проучваното село; за силата на влияние върху тях на основните групи фактори: традиция, модернизация, идеология, държавна политика, както и за степента на постигане на идеологическите постановки и целите на държавната политика (така, както са поставени в законовата рамка) по отношение на позициите и ролите на жената в обществото и семейството. Очертани са и някои евентуални ефекти на политиката и пропагандата на държавния социализъм в сферата на равноправието, еманципацията и семейните отношения, в пост-социалистическия период (без претенции за изчерпателност и общовалидност). Най-важните обобщения са следните: 1) Безспорно е, че има промяна в обществените роли на жените в изследвания период. Факторите, оказващи влияние върху промяната на мисленето и поведението на жените, са много, и е трудно да се определи кой от тях е решаващ. Важно значение има комунистическата идеология, като първоизточник на идеята за равнопоставеност за голямата част от хората в селото. Друг фактор е държавната политика от времето на социализма. Влияние оказват обаче и естествените процеси на модернизация (част от които е и самото проникване на комунистическите идеи още към 20-те години на века) и съпътстващият я от началото на 40-те години стремеж към повишаване на образованието на момичетата в селото. 2) Установените промени в обществените роли и поведение на жените в/от с. Люти брод, в периода на социализма обаче, не са достатъчни, за да бъде констатирано постигане на реална равнопоставеност на половете в общността. Въпреки че има външно реализиране на политиката за образование на жените и включването им в трудовия и обществения живот, по-дълбокият анализ на получените в интервютата данни води до

извода, че те не са равнопоставени нито на трудовия пазар, нито на работното си място, нито в качеството си на общественици. Също така, не са „освободени” от собственото си възприемане като по-ниско поставени от мъжете. 3) Ролите и позициите на жената като дъщеря и сестра претърпяват съществено развитие към равнопоставеност с тези на син и брат, въпреки че все още не са я постигнали. Всички тенденции, направляващи този процес обаче, се проявяват още преди началото на изследвания период и продължават да се развиват в дори с по-голяма интензивност, в пост-социалистическото общество, което потвърждава, че определящият ги фактор е модернизацията. 4) Въпреки че в изследвания период се променя положението на жената в обществото и отпадат част от традиционните ѝ ограничения и задължения, повишава се самостоятелността, образованието и самочувствието ѝ, излиза от затворената сфера на дома, получава висока степен на лична свобода и възможност за избор на брачен партньор и брой деца, въпреки че се променя същността на семейството като институция, а отношенията между брачните партньори стават емоционални и основани на взаимна любов и разбирателство, функциите на жената в семейството, в ролите ѝ на съпруга и майка не претърпяват сериозна промяна. 5) Информацията показва интернализиране на собствената неравнопоставеност и себевъзприемане като зависима (от мъжката „*опора*”), което е достатъчно основание за твърдението, че, идеологическата концепция за „освобождение” на жената и постигане на равноправие на половете, претърпява провал. Грешката, струва ми се, идва от това, че държавната политика се опитва първо да промени обществото, смятайки, че излизането на жената от сферата на традиционните ѝ домашните задължения, роли и функции, ще промени тези задължения, роли и функции. Осигуряването на образование, работна заплата, детски градини и други социални придобивки обаче, се оказва недостатъчно условие за промяна на силно устойчивите традиционни характеристики на българското семейство и същността на функциите на жената в него. Декларирането на постигнато равноправие има дори известен ефект на стопиране на естествените процеси на еманципация на жените, започнали преди периода на социализма, тъй като ги лишава от крайна цел – тя е обявена за постигната. 6) Крайният извод от проведеното теренно проучване показва, че в ежедневието на хората от с. Люти брод не са реализирани предвидените в комунистическата идеология и заложили в нормативната рамка и държавната политика на НРБ цели по отношение равнопоставеността на половете, нито в обществото, нито в семейството.

Направеният в настоящата работа анализ и изведените от него заключения за промените, настъпили в позициите и ролите на жената в българското семейство през втората половина на XX век, потвърждават тезата, че идеологиите и законите по принцип не влияят директно, а се пречупват през традицията. Смятам, че изследването обосновава **обобщението**, че с държавни разпоредби може да бъде контролирана институцията на брака, както и, в известна степен, високата брачност, и сравнително ниската брачна възраст, но не и същностните характеристики на семейството, семейните отношения и вътрешносемейните роли и функции. Те се контролират и регулират преобладаващо от традиционни норми и критерии, връзки и отношения. Затова, решаващият фактор за тяхната промяна е естествената модернизация, която променя самия традиционен регулатор, но бавно и постепенно, и не със законови разпоредби.

6. Принос на работата

Един от основните приноси на работата е събраният теренен материал, който е верифициран по метода „инфилтрирано наблюдение” с „потопяне в терена”. Той е структуриран, според елементите на изследване, което позволява системен и сравнителен анализ и навлизане в дълбочина на проучваните елементи, както и открояване на спецификите на промените в изследваното село.

Не по-маловажно е систематизирането и структурирането на законовите актове, засягащи семейството, жената в семейството, а също и жената в обществото в изследвания период.

Така систематизираните данни от теренния материал и законовата рамка са в основата на двата най-съществени приноса на настоящата работа:

- 1) Дълбочинен преглед и структурен анализ на нормативните документи от периода на социализма в България, отразяващи държавната политика по отношение на жената в обществото и семейството, както и на самото семейство. Той е в основата и на направената вътрешна периодизация, обоснована с различните приоритети, интензивност и същност на

държавната намеса, както и степен на демократичност на законовата рамка по отношение на жената и семейството.

- 2) Принос в рамките на темата е и реализираното в работата структурно съпоставяне на влиянието на традиция – модернизация – идеология – нормативна рамка – върху елементите на изследване на микро ниво, в конкретното ентографско проучване и извеждане на заклучения относно силата на влияние на отделните фактори за промяната в семейството и функциите на жената в обществото и в семейството в проучваното село. Направените паралели с резултатите от други подобни проучвания, по ключови елементи на изследването позволява отнасяне на някои от изводите и за българското семейство въобще.

7. Приложимост и полезност

Използваният в работата подход позволява да се очертаят траекторията и етапите на-, и да бъдат направени изводи за- промените, настъпили в позициите и ролите на жената в обществото и семейството в разглеждания период (и случай), за степента, в която е реализирана социалистическата идеология и са постигнати целите на социалистическото държавно управление (най-вече заложените в законите), а от там и за степента на влияние на различните фактори, въздействащи върху тези промени. Пълноценното съпоставяне на резултатите с други подобни проучвания би могло да бъде полезно за опознаването на самата система, нейното функциониране и проявления на различни нива, особено в ежедневието на обикновения човек, а също и за осмислянето на държавните политики за социално и демографско планиране и моделиране. Направен е опит за формулиране и проследяване на някои от дългосрочните ефекти от реализираните по време на социалистическото управление промени в семейните и обществените роли и отношения, на формираните тенденции, проявяващи се в периода на пост-социализма. Основните изводи, систематизирани в Заключението, са допълнени с някои препратки към пост-социалистическото общество и семейство, за да се изясни в

по-голяма степен влиянието на различните фактори за тяхната промяна – традиция, модернизация, държавна политика. Тъй като изводите са направени въз основа на анализа на информация от едно отделно българско село, те не претендират за общовалидност и изчерпателност. Все пак, изследваният случай не е изключение и съпоставката с литературата и изследванията до момента показва, че за част от проучените елементи, е в голяма степен типичен, което позволява да бъдат направени и някои обобщения.

Списък на публикациите, свързани с дисертацията:

1. Пачаманова, И. Раждаемост и държавна политика (Българските закони от периода на социализма). – В: Раждаемостта в България и държавната политика. Сб. Доклади от научна конференция с международно участие. С., 2009, 592-610.
2. Пачаманова, И. Жената и семейството в законите на социалистическа България. – В: Ethnologia Academica, 5. Модерни и постмодерни етюди в етнологията и антропологията. Съст. В. Тепавичаров. С., 2010, 61-85.

Pachamanova, I. Woman and Family in the Legislation of Socialist Bulgaria. - In: Ethnologia Academica, 5. Modern And Post-Modern Etudes In Ethnology And Anthropology. Comp. V. Tepavicharov. Sofia, 2010, 86-109.

3. Пачаманова, И. Традиция и модернизация в положението на жената в българското семейство от Възраждането до средата на XX век. – В: *Collegium Historicum*, Т. 1. С., 2011, 485-503.